

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲԱԹՈՒՍՈՒՄ.
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԼՈՒԾՈՒՄԸ.
ԵՐԵՔ ԱՆԿԱԽ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ
(1918 թ. ՄԱՅԻՄ)

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

1918 թ. մայիսի 1-5-ը Թիֆլիսում ձևավորվեց Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության Բաթում ուղարկվելիք բազմանդամ կազմ՝ 45 հոգի¹: Նրանցից 6-ը պատվիրակության անդամներ էին, իսկ 39-ը՝ խորհրդականներ, քարտուղարներ, զինվորականներ և այլն: Նման մեծաքանակ կազմը վկայում էր Անդրկովկասի երեք գլխավոր ազգերի ներկայացուցիչների միջև սուր հակասությունների և փոխադարձ անվստահության մասին: Պատվիրակությունը գլխավորում էր Անդրկովկասյան հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Ա. Չխենկելին, որը միաժամանակ ներկայացնում էր Վրաստանի շահերը: Վրաց պատվիրակության երկրորդ անդամը Ն. Նիկոլաձեն էր, գլխավոր խորհրդականները՝ Ջ. Ավալովը և Ռիխիլաձեն, իսկ հայկական կողմից ներկայացված էին Ալ. Խատիսյանը և Հ. Քաջազունին (խորհրդականներ՝ Ս. Վրացյան, Մ. Պապաջանյան, Հ. Օհանջանյան և ուրիշներ)²: Թաթարներից ընդգրկված էին Մ. Հաջինսկին, Մ. Ռասուլ-Չաղեն և այլք:

Թուրքական պատվիրակության նախագահն էր արդարադատության և արտաքին գործերի նախարար Հավիլ բեյը: Պատվիրակության կազմում էին նաև Կովկասյան ռազմաճակատի թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշան, Թեֆիկ Սելիմը և Նասրեդդին բեյը: Նրանց հետ ժամանեցին նաև երկրի ռազմաճովային ուժերի նախարար Ջեմալ փաշան և մոտ 200 այլ պաշտոնյաներ՝ Բաթումի շրջաններում թուրքական վարչություն ստեղծելու համար³:

Գերմանիան ներկայացնում էր թուրքական կառավարությունում գերմանական հրամանատարության լիազոր ներկայացուցիչ, Թուրքիային ոչ ցանկալի, գեներալ ֆոն Լոսովը, որը պաշտպանելու էր իր երկրի շահերը երկրամասում: Պատվիրակության կազմում էին նաև Վ. ֆոն Շուլենբուրգը, Օ. ֆոն Վեզենդոկը (քարտուղար): «Գերմանիան՝ Բաթումում, նշանակում էր մի սանձ Թուրքիայի բերնին, իսկ դա ամե-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 109: Նաև՝ **Авалов З.** Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки. Paris, 1924, էջ 34:

² Տե՛ս «Հորիզոն» լրագիր, Թիֆլիս, 19 մայիսի 1918 թ.:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24 (մաս II), թ. 306:

նակարևորն էր»⁴, - գրում է Ջ. Ավալովը:

Դիվանագիտական բանակցություններին մասնակցելու համաձայնություն տրվեց նաև Հյուսիսային Կովկասի ու Դաղստանի մահմեդական ժողովուրդների պատվիրակներին (Հայդար բեյ Բամմատով և Ջ. Դեմիրխանով)⁵:

Մայիսի կեսին Գերմանիայի ռազմաքաղաքական կառավարությունը առաջարկել էր իր միջնորդությունը՝ Անդրկովկասը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հաշտեցնելու և ապահովելու վերջինիս ներկայացուցչի մասնակցությունը Բաթումի դիվանագիտական բանակցություններին: Մոսկվայում Գերմանիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Միխրբախի միջոցով ներկայացված առաջարկին (նոտային) ՌԽՖՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի ժամանակավոր տեղակալ Գ. Չիչերինը մայիսի 15-ի նոտայով պատասխանել էր. «...Անհրաժեշտ է ռուսական կառավարության լիազոր ներկայացուցչին ներգրավել այն բանակցություններին, որոնք Բաթումում տարվում են մեկ կողմից գերմանական և օսմանյան կառավարությունների և մյուս կողմից այսպես կոչված անդրկովկասյան կառավարությունների միջև:

...Պնդելով, որ ռուսական կառավարության պատգամավորները պետք է մասնակցեն Բաթումում տեղի ունեցող բանակցություններին, ժողովրդական Կոմիսարիատը շեշտում է, որ դա բնավ չի նշանակում, թե ռուսական կառավարությունը մտադիր է ճանաչել այսպես կոչված անդրկովկասյան կառավարությունը, ըստ որում ավելացնում է, որ առանց իր մասնակցության կնքված պայմանագիրը նա իրեն իրավունք չի վերապահի ճանաչել»⁶:

Մայիսի 6-ի երեկոյան Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը ժամանեց Բաթում՝ թուրքերի հետ հաշտության դաշնագիր ստորագրելու համոզումով: Մակայն պատվիրակությունը մեկնեց հանպատրաստից՝ չունենալով արտաքին միասնական քաղաքականություն և իբրև դրա հետևանք՝ նաև առանց դիվանագիտական անհրաժեշտ նախապատրաստության: Բանն այն էր, որ Անդրկովկասյան սեյմը և կառավարությունը ի գործու չէին կյանքի կոչելու երկրամասի առջև ծառայած այդ հրատապ և կարևորագույն առաջնահերթությունները: Դրա հիմնական պատճառներն անդրկովկասյան երեք գլխավոր ազգերի միջև խորացող ներքին ու արտաքին հակասությունները և հակամարտություններն էին, որոնց գլխավոր պատճառը նրանց քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներն ու ազգային-տարածքային սահմանային վեճերն էին, միմյանց նկատմամբ անվստահությունը և անհանդուրժողականությունը: Այս ամենն անկարելի դարձրին երկրամասում

⁴ **Авалов З.**, նշվ. աշխ., էջ 37:

⁵ Տե՛ս **Հ. Ավետիսյան**, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Եր., 1997, էջ 190:

⁶ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», պրոֆ. Ջ. Ա. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Եր., 1972, էջ 434-435:

հավաքական միակամություն, ամուր և կայուն պետություն ստեղծելու հնարավորությունը: «Անդրկովկասի պետական-քաղաքական կեանքը,- գրում է Յ. Իրազեկը,- բոլորովին նմանում էր առակի սայլին, որին լծուած հայերը, վրացիներն ու թուրքերը (թաթարներ- Գ. Պ.) միանգամայն տարբեր շահեր ու տարբեր նպատակներ հետապնդելով, ոչ միայն իրար չէին օգնում, այլև ընդհակառակը, իրար խանգարում ու վնասում էին»⁷: Դժվար չէ նկատել, որ այդ ամենի պատճառով հնարավոր չդարձավ նաև ստեղծել միացյալ ճակատ թուրքական տարածքային զավթումները կասեցնելու, ինչպես նաև միասնական արտաքին քաղաքականություն և ճկուն դիվանագիտություն բանեցնելու համար: Ահա թե ինչու թե՛ Տրապիզոնի և թե՛ Բաթումի դիվանագիտական բանակցային գործընթացներում Անդրկովկասի խաղաղարար պատվիրակությունների երեք գլխավոր ազգերի ներկայացուցիչներից յուրաքանչյուրը գործում էր հանուն սեփական շահերի: Բանակցությունների ընթացքում տեղի էին ունենում ոչ պաշտոնական, անդրկուլիսյան հանդիպումներ, մասնավոր գրույցներ. թաթարները՝ թուրքերի հետ, վրացիները՝ թուրքերի և գերմանացիների, հայերը՝ գերմանացիների: Սակայն, բացառությամբ թաթարների, հայ և վրացի պատվիրակության անդամների շահերը համընկնում էին. երկուսն էլ ձգտում էին թուրքերից անկախ և ազատ ապրել: «Տարբեր վիճակի մեջ էին ադրբեջանցիները, - գրում է Ջ. Ավալովը: - Նրանք՝ ի դեմս թուրքերի սկսել էին տեսնել իրենց ազգակիցների, որոնք կարող էին շատ հարցերում օգնել իրենց. ոչինչ չէր ստիպում խեթ հայացքով նայել Բաթումի բանակցություններին»⁸: Կովկասյան թաթարների մասնակցությունը թե՛ Տրապիզոնի և թե՛ Բաթումի հաշտության բանակցություններին ընդամենը դիվանագիտական հնարք էր՝ քողարկելու իրենց աջակցությունը թուրքական ծրագրերի իրականացմանն Անդրկովկասում: Նրանց իրական նպատակն էր Թուրքիայի ազդեցության տարածմամբ Անդրկովկասում ապահովել իրենց շահերը:

Ահա այդպիսի բարդ ու լարված ռազմաքաղաքական իրադրության պայմաններում պետք է սկսվեին Բաթումի թուրք-անդրկովկասյան դիվանագիտական բանակցային գործընթացները, որտեղ ի սկզբանե ուրվագծվում էին նաև երկրամասի տարածքային նոր կորուստներ, առանց այն էլ ջլատված Անդրկովկասյան անկախ պետության լուծարման անխուսափելի գործընթաց: Հովհ. Քաջազնունու հավաստմամբ՝ «Սեյմի մեջ միշտ աճող ներքին անհամաձայնությունները այլ եւս չէր կարելի հաշտեցնել ոչ մի կոմպրոմիսով. պայթումը անխուսափելի էր ու անյապաղ»⁹:

Մինչ գերմանական պատվիրակության ժամանումը Բաթում, մայիսի 6-10-ը տեղի ունեցան թուրքական և Անդրկովկասյան խաղաղարար

⁷ **Յ. Իրազեկ**, Մօտիկ անցեալից, Պատմական դեպքեր եւ ապրումներ 1917-1922, Պէյրոս, 1956, էջ 15:

⁸ **Авалов З.**, նշվ. աշխ., էջ 36:

⁹ **Հովհ. Քաջազնունի**, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն անելիք չունի այլ եւս, Վիեննա, 1923, էջ 29:

պատվիրակությունների համատեղ ճաշկերույթներ, փոխայցելություններ և մասնավոր զրույցներ¹⁰: Թուրքական պատվիրակության անդամները, Բաթում ժամանած Ջեմալ փաշան և թուրքական այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ այդ ժամանակն օգտագործեցին՝ ճշգրտելու, պարզելու Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության երեք գլխավոր ազգերի, առանձնապես հայ և վրացի ներկայացուցիչների ակնկալիքները, հավակնությունները, պահանջները և այլն, ինչպես նաև ապակողմնորոշելու նրանց: Միաժամանակ նրանք փորձեցին նաև բարոյահոգեբանական ճնշում գործադրել նրանց վրա և իրարանցում առաջացնել սկսվող դիվանագիտական բանակցություններում:

Մայիսի 6-ի երեկոյան՝ Վեհիբ փաշայի հրավիրած ճաշկերույթից հետո (մասնակցում էր մոտ 120 մարդ), տեղի ունեցավ Հալիլ բեյի և Ալ. Խատիսյանի մասնավոր առանձնագրույցը, որի ժամանակ Հալիլ բեյը փորձում է պարզել, թե արդյոք հայկական կողմը շարունակում է հավատարիմ մնալ ռուսական իր ավանդական կողմնորոշմանը: Նա, դիմելով Ալ. Խատիսյանին, ասում է. «Կովկասի անկախությունն ինձ շատ է հետաքրքրում, և ես Ռուսաստանի դեմ եմ գործելու, որ այդ պատճառով էլ Կովկասը պետք է տեսնել ուժեղ և միասնական, բայց իրենք երկյուղում են, որ մենք չենք կարող դրան հասնել»¹¹: Նա զրույցի վերջում ավելացնում է, որ իրենց շատ է հետաքրքրում նաև այն հարցը. «Թե մենք արդյոք կկարողանանք դիմակայել Ռուսաստանին, եթե նա շարժվի դեպի Կովկաս»¹²: Սակայն Հալիլ բեյի հարցը Ալ. Խատիսյանը թողնում է անպատասխան..., և դրանով ավարտվում է նրանց կարճատև առանձնագրույցը:

Հաջորդ օրը՝ մայիսի 7-ին, թուրքական շոգենավի վրա ճաշկերույթի հրավիրվեցին Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության անդամները: Այդ ընթացքում թուրքական կողմը ջանադրաբար փորձում էր բարոյահոգեբանական ճնշում գործադրել և խուճապի մատնել հատկապես պատվիրակության հայ անդամներին: Երիտթուրքական կենտրոնական կոմիտեի անդամներից դոկտոր Բահաեդդին Շաքիրը, դիմելով հայ պատվիրակներին, ասում է. «Հայերը կանգնած են մեր համախալամական և համաթրքական սրբազան իտեալներու իրականացման ճամբուն վրայ, եւ մենք անխուսափելիօրէն կը բախուիք անոնց հետ: Ատիկա վեր է եւ դուրս է մեր անձնական զգացումներէն ու տրամադրութիւններէն: Մենք հարկադրուած ենք տարերայնօրէն ոչնչացնել մեր ճամբուն վրայէն այն ամէնը, ինչ որ արգելք կը հանդիսանայ մեր ազգային սրբազան իտեալներուն: **Եվ յետոյ դուք միշտ ռուսներուն հետ էք. դուք անոնց առաջապահն էք. իսկ ռուսները մեր դիւերիմ թշնամիներն են, պատմական թշնամիները: Ստածեցէք այս մասին, փոխեցէք ձեր հոգեբանութիւնը եւ օրիէնտացիան: Դուք թշնամի էք եւ ես ալ թշնամի եմ,**

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24 (մաս II), թ. 306:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 109:

¹² Նույն տեղում:

բայց մենք ընկերակիցներ ենք. մենք կը հասկնանք կենդանի մարմնի կեանքը, եւ անոր մէջ չկայ մարդասիրութիւն կամ կամքի տկարութիւն»¹³ (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.): Այդ առնչությամբ Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Ես հարկաւ պատասխանեցի իրեն ինչ որ պետք էր, բայց ակնհայտ էր որ մենք կը խօսէինք տարբեր լեզուներով, ու մենք բաժնուեցանք առանց որեւէ կերպով համոզած ըլլալու զիրար»¹⁴:

Մայիսի 10-ին Ջեմալ փաշան Բաթումից մեկնելուց առաջ ցանկություն էր հայտնել Հալիլի ու Վեհիբի հետ այցելել Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության երեք ազգերի ներկայացուցիչներին:

Չ. Ավալովը այդ առնչությամբ գրում է. «Նրանք ցանկացել էին ավելի մոտիկից ծանոթանալ մեր պատվիրակների հետ: Երեքով պինդ նստեցին բազմոցին՝ ամբողջովին գրավելով այն: Սուրճը տրված է: Այս կողմը փոքրիկ հյուրասենյակում, ամբողջ բազմությամբ տեղավորվել են անդրկովկասյան պատվիրակները: Ես հրավիրված եմ որպէս «աշխատակից»: Սկզբում ազատ խոսակցություն: Այնուհետև մեր հյուրերը խնդրում են՝ մեր ազգային հատվածներից յուրաքանչյուրն արտահայտվի անկեղծորեն»¹⁵: Ալ. Խատիսյանը խոսք է բացում թուրքական պետության շրջանակներում Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցի լուծման մասին: Ի դեպ, այդ հարցը դեռևս 1918 թ. ապրիլի 8-ին (21) Տրապիզոնի հաշտության խորհրդածողովի օրակարգից հանվել էր թուրքերի կողմից՝ պաշտոնապես այն որակելով որպէս միջամտություն Թուրքիայի ներքին գործերին: Ջեմալ փաշան Ալ. Խատիսյանին պատասխանում է. «Հայկական հարցի մասին կարելի է խոսել շաբաթներով, բայց ես, այնուամենայնիվ, մի քանի բառ կասեմ: ... Թուրքիային անմարդկային հարված էր հասցված արտաքին ուժերի կողմից, սա բնական է, բայց բալկանյան ժողովուրդների և հայերի հասցրած հարվածները մահացու էին: Ահա թե ինչու ստիպված ինքնապաշտպանության միջոցներ կիրառվեցին: Եվ հայերի համար եկան սև օրեր: ... Ահա թե ինչու ես խորհուրդ եմ տալիս չբարձրաձայնել այդ հարցը և չդնել այն հիմա: Թողեք ժամանակը բուժի վերքերը: Չէ որ այժմ թուրքերի և հայերի միջև վստահություն չկա, իսկ առանց դրա բանակցություններն անհնար են: Պետք է հանել այդ հարցերը, պետք է դրանք վերացնել, և այդ ժամանակ մենք կկարողանանք համաձայնության գալ»¹⁶:

Այնուհետև Ալ. Խատիսյանը թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներ Ջեմալին, Հալիլին ու Վեհիբին հիշեցնում է նրանց «բարյացակամ» վերաբերմունքը 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման օրերին քրիստոնյաների և նրանց հայ ընկեր Գրիգոր Զոհրապի նկատմամբ: «Խատիսյանը, ըստ երևույթին, ցավոտ տեղը կոխեց,- գրում է Չ. Ավալովը, - Ջեմալ փաշան լուրջ

¹³ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, օգոստոս, էջ 126:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ **Авалов З.**, նշվ. աշխ., էջ 50-51:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 110:

դեմք ընդունեց և խորհուրդ տվեց այդ հարցը չշոշափել»¹⁷: Իրողությունն այն էր, որ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման օրերին Հալիլ բեյը ձերբակալությունից խուսափելու համար պատսպարվել էր Գր. Չոհրապի բնակարանում: «Բայց երբ, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - 1915 թ. Չոհրապի կինը յուսահատօրեն դիմած էր Խալիլ պեյին, խնդրելով պաշտպանել իր ամուսինը, ան կտրուկ կերպով մերժած էր որևէ օգնություն ընծայել»¹⁸: 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության և հայրենագրկության առաջին օրերին Գր. Չոհրապը ձերբակալվեց, իսկ մայիսի 20-ին սպանվեց աքսորի ճանապարհին:

Բանակցությունների նախօրեին Բաթումում ակտիվորեն շրջանառվեց թուրքերի օժանդակությամբ վրացական պետություն ստեղծելու մասին թեման: «Էնվեր փաշան, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - խնդրել էր ցույց տալ վրաց իշխաններին, որոնք կարող են կազմավորել վրացական կառավարություն: Նա ուզում էր անձամբ գնալ Քութայիսի, որպեսզի այնտեղ հոչակեր վրացական անկախ պետություն»¹⁹: Այդ նպատակով Թիֆլիս էր մեկնելու նաև Հալիլ բեյը²⁰: Մայիսի 10-ին Բաթումում Ջեմալը, դիմելով վրաց պատվիրակության անդամներին, ասում է. «Թուրքերը վրացիների հետ որևէ խնդիր չունեն, այդ պատճառով էլ հաջողություն են մտղթում վրացական պետության կազմավորման գործում»²¹ և այլն:

Հարկ է նշել դեռ Առաջին աշխարհամարտի սկզբին Թուրքիայի և Վրաստանի միջև կնքվել էր վրաց-թուրքական հակառուսական գաղտնի դաշնագիր²², ըստ որի՝ թուրքերը պարտավորվում էին օգնել վրացիներին անջատվելու Ռուսաստանից: Այդ նույն ժամանակ էլ Վրաստանի անկախության գործընթացն իրականացնելու նպատակով գաղտնաբար ստեղծվել էր «Վրաստանի ազատության կոմիտե», որը վրաց ժողովրդին նախապատրաստելու էր անկախության²³: Այդ գործընթացն ավելի ակտիվացավ 1917 թ. Ռուսաստանում Փետրվարյան հեղափոխության և Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո: Տրապիզոնի դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքում թուրքական պատվիրակության նախագահ Ռաուֆ բեյն անգամ ակնարկում էր «Անդրկովկասն երեք մասի բաժանելու»²⁴ մասին և այլն:

Առաջին հայացքից թվում էր, թե Վրաստանի անկախության նախադրյալները գրեթե ստեղծվել են, և թուրքերը փորձում են օժանդակել դրա իրականացմանը: Մակայն հարց է առաջանում, թե ինչու թուրքերի համար դա դարձավ օրակարգային առանձնապես Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների նախօրեին, երբ ռազմաքաղաքա-

¹⁷ **Авалов З.**, նշվ. աշխ., էջ 51:

¹⁸ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, օգոստոս, էջ 120:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 110:

²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24 (մաս II), թ. 307:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 110:

²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4004, ց. 3, գ. 29, թ. 134:

²³ Տե՛ս **Յ. Իրազեկ**, նշվ. աշխ., էջ 14:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 108:

կան իրավիճակն արմատապես փոխվել էր երկրամասում: Բանն այն է, որ թուրքերն արդեն բռնազավթել էին Բաթումը, Արդահանը, Կարսը և շարունակում էին իրենց ռազմական առաջխաղացումը՝ գրավելու ամբողջ Անդրկովկասը: Մինչդեռ թուրքերի այդ տարածքային բռնազավթումներն ամբողջովին հակասում էին դաշնակից Գերմանիայի շահերին, և վերջինիս ճնշմամբ Կոստանդնուպոլսում, ինչպես վերը նշվեց, կնքվել էր գերմանա-թուրքական գաղտնի դաշնագիր (ապրիլի 27), որով Վրաստանն ու Ադրբեջանն անցնում էին Գերմանիայի ազդեցության ոլորտ: Իսկ դա հանգիստ չէր տալիս Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարությանը, որովհետև այն հակասում էր վերջինիս աշխարհաքաղաքական ու տնտեսական շահերին:

Կարծում ենք՝ պատահական չէր, որ Վրաստանում Գերմանիայի ազդեցությունը չեզոքացնելու նպատակով Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը որոշեց վրացիների անկախացմամբ խափանել վրաց-գերմանական ձևավորվող հարաբերությունները: Դրանով Վրաստանը, կորցնելով Գերմանիայի հովանավորությունը, կնվաճվեր Թուրքիայի կողմից, իսկ Գերմանիան էլ կորցնելու էր իր ազդեցությունը ոչ միայն Վրաստանում, այլ նաև ամբողջ երկրամասում: Թուրքերի դիվանագիտական այդ ծուղակը չէր վրիպել վրացի և գերմանացի դիվանագետների ուշադրությունից, ուստի Բաթումում շարունակվեց նրանց էլ ավելի եռանդուն գաղտնի աշխատանքը: Թուրքական վերջնագրից խուսափելու համար անհրաժեշտ էր մինչև այն ներկայացնելը **«Թուրքական արշավանքին հակադրել Գերմանիայի աջակցությամբ անկախ Վրաստանով»**²⁵ (ընդգծումը մերն է - Գ. Պ.):

Առաջ անցնելով նշենք, որ երբ մայիսի 26-ի երեկոյան Հայիլ բեյը Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարության որոշմամբ վերջնագիր էր ներկայացրել Ա. Չիլենկելիին՝ փոխանցելու Անդրկովկասյան կառավարությանը, նա գրավոր պատասխանել էր, որ այլևս հնարավոր չէ գրությունը հանձնել ըստ պատկանելության, որովհետև անկախ Անդրկովկասյան պետությունն այլևս գոյություն չունի. սեյմը լուծարվել է չորս ժամ առաջ, իսկ Վրաստանն էլ հռչակել է իր անկախությունը²⁶: Այդ քայլը վրացի և գերմանացի դիվանագետները նախապատրաստել և իրականացրել էին Թուրքիայից գաղտնի: **«Մեր անդրկովկասյան գաղտնի աշխատանքը, - գրում է Ջ. Ավալովը, - անցավ աննկատ: Թվում է՝ ոչ ոք չի հասկանում, թե ինչ է լինելու այսօր և վաղը»**²⁷ (ընդգծումը մերն է - Գ. Պ.): Թուրքերը հասկացան, որ խաբված են: Թեև թուրք պատվիրակության համար այդ պահին անսպասելի էր անկախ Անդրկովկասի կազմալուծումը, բայց և այնպես դա նրանց հանկարծակիի չբերեց. նրանց վաղուց հայտնի էր, որ անդրկովկասյան ազգերի

²⁵ Տե՛ս **Авалов 3.**, նշվ. աշխ., էջ 59:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 56-62:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 60:

միությունը արհեստածին է ու ժամանակավոր, հետևաբար չէր կարող երկար գոյատևել և իբրև բուֆերային պետություն, պատնեշ ծառայել Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: Ուստի պատահական չէր նաև, որ այդ հարցի լուծումը թուրքերը համարում էին ռազմական ուժով ամբողջ Անդրկովկասը գրավելը:

Հարկ է նշել նաև, որ այդ օրերին՝ մինչև Անդրկովկասյան պետության կազմալուծումը, վրացական մամուլը շատ հետևողականորեն նախապատրաստում էր հասարակական կարծիքը Վրաստանը անկախ պետություն հռչակելու վերաբերյալ: Նման բնույթի հոդվածներ էին հրապարակվում սոցիալ-դեմոկրատների օրգան «Էրթոբայի», ազգային դեմոկրատների «Սաքարթվելոյի» և սոցիալիստ-ֆեդերալիստների «Սախալխո-Սաքմեի» էջերում²⁸:

Ինչնիցե, ակնհայտ էր նաև, որ Անդրկովկասյան պետության լուծարումը և Վրաստանի անկախության հռչակումն իրականացվեցին նպաստավոր այն պահին, երբ Գերմանիայի և Վրաստանի միջև արդեն պատրաստ էին փոխշահավետ բնույթի մի քանի ռազմաքաղաքական, տնտեսական, ֆինանսական, անվտանգության և այլ համաձայնագրերի նախագծեր, որոնք գաղտնի ստորագրվելու էին Փոթիում: Այդ առնչությամբ Չ. Ավալովը գրում է. «**Վրաստանի անկախությունն ու տարածքային ամբողջությունն ապահովվում են Գերմանիայի կողմից:** ... Ժամանակավոր համաձայնությունը Գերմանիայի հետ, որի վրա ջանադրորեն աշխատում ենք (ավելի ճիշտ՝ համաձայնություններ. մի քանի վավերագիր կլինի), ... վրացական ժամանակավոր կառավարությունը Գերմանիային տրամադրում է օգտագործելու Վրաստանի նավահանգիստներում գտնվող բոլոր նավերը:

Եթե դաշնագիր կողմին հաճելի է, ինչո՞ւ չզիջել նրան այն, ինչ անգամ գոյություն չունի բնության մեջ: Ինչպե՞ս: Համաձայնություն վրաց նավերի մասին: Գերմանիայի հետ: ... **Եվ այսպես սեպը սեպով հանիր, բայց մենք թուրքերից պաշտպանվում ենք գերմանացիներով**»²⁹ (ընդգծումը մերն է - Գ. Պ.):

Ի դեպ, մայիսի 28-ին Փոթիում ստորագրված վրաց-գերմանական գաղտնի համաձայնագրերը Բեռլինը չվավերացրեց, սակայն պատմական այդ վճռորոշ պահին գերմանական զինվորների ներկայությունը վրացական տարածքում գրավական էր Թուրքիայի ոտնձգություններից Վրաստանի սահմանների անվտանգության³⁰: Շուտով Թիֆլիսում վրացական դրոշի կողքին բարձրացվեց նաև Գերմանիայի դրոշը:

Եվ, այնուամենայնիվ, Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը դաշնակից Գերմանիայի հետ սուր հակասությունների և բախումների պայմաններում համառորեն շարունակեց իր աշխարհաքաղաքական և տնտեսական շահերի իրականացմանը միտված քայլերը երկրամասում:

²⁸ Տե՛ս **Էդ. Զոհրաբյան**, Ազգամիջյան կռիվները Երևանի նահանգում, Եր., 2000, էջ 98:

²⁹ **Авалов З.**, նշվ. աշխ., էջ 58-60:

³⁰ Տե՛ս Российский государственный военный архив (այսուհետև՝ РГ ВА), ф. 39720, оп. 1, д. 49, л. 1-5:

Մայիսի 11-ին Բաթումի ակումբի շենքում տեղի ունեցավ հաշտության խորհրդաժողովի հանդիսավոր պաշտոնական բացումը: Թուրք-անդրկովկասյան դիվանագիտական բանակցություններն ընթացան երկու փուլով.

I. մայիսի 11-26-ը՝ անկախ Անդրկովկասյան հանրապետության հետ, մինչև վերջինիս լուծարումը,

II. մայիսի 30-ից հունիսի 4-ը՝ Անդրկովկասյան երեք անկախ հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ միաժամանակ, սակայն յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին:

Հարկ է նշել, որ խորհրդաժողովի հանդիսավոր բացումից հետո մինչև մայիսի 26-ը պաշտոնական նիստեր այլևս չգումարվեցին, թուրք-անդրկովկասյան դիվանագիտական բանակցությունները դարձյալ մտան փակուղի, բայց տեղի ունեցան ոչ պաշտոնական անդրկուլիայան փոխադարձ հանդիպումներ ու բանակցություններ: Նիստը նախագահելու գործը ստանձնեց թուրքական պատվիրակության ղեկավար Հալիլ բեյը: Նա իր ողջունի խոսքն արտասանեց թուրքերենով՝ «հիշելով Կովկասի գլխին ծագած «ազատության գեղեցիկ աստղը»: Թուրքիայի փափագը, բարիդրացիություն հաստատելու մասին և այլն»³¹: Պատասխան խոսքով հանդես եկավ Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության նախագահ Ա. Չխենկելին:

Դիվանագիտական բանակցությունները դեռ չսկսած՝ հայտնի դարձավ, որ երկու պատվիրակությունների միջև առկա են սկզբունքային տարաձայնություններ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրն իբրև բանակցությունների հիմք ընդունելու հարցի շուրջ: Իրողությունն այն էր, որ այդ դաշնագիրը որպես բանակցությունների միակ հիմք ընդունելով՝ Անդրկովկասը հարկադրված չէր լինի տարածքային նոր զիջումներ անելու Թուրքիային՝ բացառությամբ այնտեղ նախատեսված Բաթումի, Արդահանի և Կարսի: Այդ հանգամանքը կարևորելով՝ Ա. Չխենկելին իր ելույթում հայտարարեց, որ սկսվող բանակցությունները պետք է դիտել որպես Տրապիզոնի բանակցությունների ուղղակի շարունակություն, և Հալիլ բեյին հիշեցրեց, որ դեռևս 1918 թ. մարտի 28-ին (ապրիլի 10) Տրապիզոնում Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը թուրքական վերջնագրին գրավոր հայտարարել է. «Ի պատասխան օսմանյան պատվիրակության նախագահի ապրիլի 6-ի 1918 թ. գրության՝ պատիվ ունեմ հայտնելու, որ ընդունում եմ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և պատրաստ եմ հետագա բանակցությունները վարել այդ դաշնագրի հիման վրա: Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ, արտաքին գործերի նախարար Ա. Չխենկելի»³²: Խորհրդաժողովի նիստում Հալիլ բեյը կտրուկ մերժեց Ա. Չխենկելիի առաջարկած՝ բանակցությունները վարելու հիմքը և հրապարակեց օս-

³¹ **Авалов З.**, նշվ. աշխ., էջ 40:

³² «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии». Тифлис, 1919, с. 160, 313-316.

մանյան կառավարության տեսակետը, ըստ որի՝ թուրքական կողմը հրաժարվում է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի հիման վրա բանակցելու իր նախկին դիրքերից և առաջ է քաշում նոր պահանջներ: Հալի բեյը Ա. Չխենկելիին նաև հիշեցրեց, որ Տրապիզոնի բանակցությունների ժամանակ նա նման հայտարարություն արել է կայսերական կառավարությանը, բայց դա չի վավերացվել Անդրկովկասյան կառավարության կողմից, և հետ է կանչել իր պատվիրակությանը, որին հետևել են դիվանագիտական բանակցությունների խզումը և ռազմական գործողությունների վերսկսումը Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև³³: Հալի բեյը իր դիրքորոշումը հիմնավորում է նրանով, որ «Թուրքական բանակը Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրից հետո ոչ թե ռուսական բանակի, այլ Անդրկովկասյան զորքերի դեմ է կռվել: Եվ քանի որ այդ պատճառով երկու կառավարությունների փոխհարաբերությունների բնույթն այժմ փոխվել է, ես չեմ կարող ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը որպես ներկա բանակցությունների միակ հիմք»³⁴: Հալի բեյը կտրուկ հայտարարեց նաև, որ թուրքական կառավարությունն այլևս չի կարող սահմանափակվել տարածքային այն ձեռքբերումներով, որոնք նախատեսված էին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրով: Այդ առնչությամբ ուշագրավ է Ջ. Ավալովի գնահատականը. «Մենք շարունակում էինք հիմնվել նաև այս առարկության վրա, որ թուրքերը իրավունք չունեին պահանջելու Բրեստ-Լիտովսկի իրենց զիջումներից ավելին: Այստեղ մեր դիրքը բավականին թույլ էր, բայց և այնպես ստիպված էինք համառել, որովհետև այդ էր Ա. Չխենկելու գլխավոր փաստարկը դեռևս Տրապիզոնի խորհրդածողովի վերջից սկսած: Այս տեսակետը թուլացնում էր (այսինքն՝ չեն ծագել նոր հանգամանքներ, որ փոխեին մեր միջև եղած միջազգային դրությունը, ուստի չեն կարող լինել նաև նոր պահանջներ) շնորհիվ այնպիսի փաստերի, որպիսին էր սեյմի բարձրացրած ռազմահայրենասիրական ամբողջ աղմուկը՝ իբրև հետևանք այն բանի, որ թուրքերը չէին ցանկանում հրաժարվել Բաթումից և Կարսից, Մեյմի ընդունած մի շարք ռազմաշունչ բանաձևերը, պատվիրակությունը Տրապիզոնից հետ կանչելը և այլն:

Այս փաստարկներով թուրքերը հնարավորություն ստացան պնդելու, որ Չխենկելու՝ Տրապիզոնում արած հայտարարությունը Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը ընդունելու մասին «չեղյալ է հռչակված» Գեգեչկորու կառավարության կողմից, և որ Անդրկովկասյան հանրապետության կողմից պատերազմի վերսկսումը պատճառ եղավ միջազգային դրության փոփոխության, որը այժմ Թուրքիային իրավունք է տալիս նոր պահանջներ ներկայացնելու: Մի խոսքով՝ այս կետում մեր ոտքի տակի հողը ամուր չէր»³⁵:

³³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 314:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 315:

³⁵ **Авалов 3.**, նշվ. աշխ., էջ 46:

Ինչպես տեսնում ենք, Ա. Չխենկելիի դիվանագիտական ջանքերը որևէ դրական արդյունք չտվեցին: Իհարկե ավելորդ է ասել նաև, որ, միննույնն է, թուրքերը որևէ այլ առիթ կգտնեին նախապես պատրաստված ռազմավարական հեռահար ծրագրերն իրականացնելու համար:

Ստեղծված իրավիճակում Հալիլ բեյն իրեն իրավունք վերապահեց բանակցությունների հիմք ընդունելու թուրքերի կողմից նախապես պատրաստված «Խաղաղության ու բարեկամության» մասին դաշնագրի նախագիծը, որտեղ, տարածքային պայմաններից զատ, ամրագրվում էին տնտեսական, առևտրական, ռազմաքաղաքական և այլ չափազանց ծանր պահանջներ: Իրողությունն այն էր, որ հարկադրական համաձայնությամբ Հալիլ բեյն Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությանը հանձնեց մի կնքված ծրար, որում դաշնագրի նոր նախագիծն էր: Եվ դրանով փակվեց հաշտության խորհրդածոդովի առաջին և վերջին լիազումար նիստը: «Երեկոյան մենք իմացանք թուրքերի պահանջների մասին, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - և հուսահատության մեծ սարսափ ապրեցինք»³⁶: Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության բոլոր հույսերն ի դերն էլան: Նրանք հասկացան, որ խաբված են, բայց արդեն ուշ էր:

Ուշագրավ է այդ իրադարձություններին Հովհ. Քաջագուննու տված գնահատականը. «**Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, որի մասին մի ամիս առաջ, Տրասյիզոնում, լսել անգամ չէինք ուզում, այժմ դառել էր մեր միակ ու ամենամեծ իղձը: Բայց թուրքերը մնում էին անողոք, պիտղ բռնել էին մեր կոկորդից, բաց չէին թողնում**»³⁷ (ընդգծումը մերն է - Գ. Պ.):

«Օսմանյան կայսերական կառավարության և Անդրկովկասյան Դաշնության հանրապետության խաղաղության ու բարեկամության դաշնագրի» թուրքական նախագիծը բաղկացած էր 12 հոդվածից և 3 հավելվածից: «Փաստաթուղթը պարունակում է քաղաքական, տնտեսական, իրավական և ռազմական տեսակետներ, և որ ինքը (Հալիլ բեյ - Գ. Պ.) անձամբ Անդրկովկասյան պատվիրակության հետ վիճաբանություններ կսկսի քաղաքական հարցերի շուրջ... Այն հարցերը, որոնք վերաբերում են երկու երկրներին՝ կարծարծե՞ն երկու հետաքրքրվող կողմերը»³⁸:

Հալիլ բեյը ներկայացրեց անասելի ծանր նոր պահանջներ ամբողջ Անդրկովկասի համար ընդհանրապես և Հայաստանի ու հայության համար մասնավորապես: Ըստ դաշնագրի նախագծի՝ Թուրքիան հավակնում էր տարածքային նոր բռնագավթումների. նրանք Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի ճշտված սահմաններից բացի՝ պահանջում էին Թիֆլիսի, Քուրթայիսի և Երևանի նահանգների ընդարձակ տարածքները, որոնք հիմնականում բնակեցված էին հայերով: Կարսի մարզից բացի՝ հավակնում էին նաև զավթել Ալեքսանդրապոլը, Էջ-

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 110:

³⁷ Հովհ. Քաջագունի, նշվ. աշխ., էջ 29:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 20, թ. 23, տե՛ս նաև՝ **Հ. Ավետիսյան**, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս, Եր., 1998, էջ 60:

միաձնի գավառի մեծ մասը, Սուրմալուն, Շարուրը, Նախիջևանը, Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին: Հայաստան փաստորեն չէր լինի. մնում էր միայն փոքր լեռնային տարածություն Արագածի և Սևանա լճի միջև: Մյուս կողմից՝ կովկասյան թաթարները, «որոնց պաշտօնական պատիրականերից գատ Բաթում էր եկել մի բազմամարդ պատգամաւորութիւն Սուլթանօվի գլխաւորութեամբ, - գրում է Ս. Վրացյանը, - պահանջում էին Ղարաբաղը, Չանգեզուրը, Դարալագեզն ու Բասարգեշարը, անգամ Երևան քաղաքը՝ վեհանձնօրէն հայերին թողնելով Էջմիածինը իբրև մայրաքաղաք»³⁹:

Փաստորեն, թուրքական դաշնագրի նոր պահանջները լայն հնարավորություն էին ստեղծում Թուրքիայի համար ապահովելու ոչ միայն իր ռազմաքաղաքական ազդեցությունն ամբողջ Անդրկովկասում, այլև սահմանակից էր դառնում Ադրբեջանի և Իրանի այն տարածքներին, որոնց բնակչությունը հիմնականում ծագումով թուրք էր ու թրքախոս: Այդտեղից ճանապարհ էր բացվում նաև դեպի Անդրկովկասի և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու ժողովուրդների երկրամասեր: Այդ պահանջները դյուրացնում էին նաև Թուրքիայի ռազմական գործողությունների ծավալումը Հյուսիսային Իրանում՝ անգլիական զորքերի առաջխաղացումը կասեցնելու համար: Դա իրականացնելու նպատակով հաշվի էր առնվում նաև Անդրկովկասի երկաթուղով թուրքական զորքերի անարգել տարանցումը:

Նախագծի երկրորդ հոդվածով օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ռազմական օգնություն ցուցաբերել Անդրկովկասյան կառավարությանը՝ երկրի ներսում կարգուկանոն ապահովելու և արտաքին հարձակումներից երկիրը պաշտպանելու համար:

Երրորդ հոդվածով Անդրկովկասյան կառավարությունն իր հերթին պարտավորվում էր արմատախիլ անել իր տարածքում գործող զինված «բանդաները» և անհրաժեշտության պարագայում ապավինել Թուրքիայի աջակցությանը՝ զինաթափելու և ցրելու այդ կարգի բոլոր խմբավորումները⁴⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, 2-րդ և 3-րդ հոդվածների նախագծերի համաձայն՝ Անդրկովկասը իրականում հայտնվում էր կործանման եզրին. զրկվում էր իր ինքնիշխանությունից ու երկրի անվտանգությունն ապահովելու հնարավորությունից:

«Թաթարները ցնծութեան մէջ էին այդ առթիւ, - գրում է Վ. Մինախոբյանը: - Հայերը ահաբեկուած՝ թէ՛ հողային նոր կորուստների եւ թէ՛ «զինուած խմբերը» արմատախիլ անելու առթիւ: Գալով վրացիներին, նրանց համար ոչ միայն խաչ էր դրում Տրապիզոնի բանակցութիւններից ժառանգութիւն մնացած ակնկալութիւնների վրայ, այլ եւ չքանում էր

³⁹ Ս. Վրացեան, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան (Ուրագիծ), Եր., 1920, էջ 13:

⁴⁰ Տե՛ս Ա. Խաչատրյան, Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Եր., 2010, էջ 81:

Վրաստանի կենսական շահերը պաշտպանելու հնարավորությունը»⁴¹:

Ստեղծված իրավիճակը զարմանք և խոր զայրույթ առաջ բերեց ոչ միայն Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության հայ և վրացի անդամների, այլ նաև գերմանացիների շրջանում: Թուրքիայի այդ նկրտումները, ինչպես վերը նշվեց, հակասում էր նաև Գերմանիայի աշխարհաքաղաքական և տնտեսական շահերին երկրամասում: Երբ Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը ծանոթացավ դաշնագրի նախագծի հոդվածներին և հավելվածներին, սկսվեց երկու պատվիրակությունների միջև հուշագրերի և նոտաների փոխանակման անպտուղ գործընթացը, որը շարունակվեց մինչև անկախ Անդրկովկասյան պետության կազմալուծումը:

Մայիսի 13-ին ֆոն Լոսովի խորհրդով ու աջակցությամբ Ա. Չխենկելին հուշագիր ներկայացրեց Հալիլ բեյին, որտեղ հիմնավորում էր Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության պահանջները⁴². Թուրքերը առաջին հերթին պետք է հրաժարվեին Անդրկովկասում իրենց ծավալապաշտական ծրագրերից: Պատվիրակության պահանջները որքան էլ համոզիչ ու արդարացի էին, բայց և այնպես խիստ ուշացած էին և չէին համապատասխանում ստեղծված իրավիճակին: Թուրքերը լավ էին հասկանում, որ դրության տերն են: Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության առաջարկությունները զանց առնելու համար նրանք շարունակեցին իրենց ռազմական գործողությունները՝ Անդրկովկասից նոր տարածքներ գավթելով, ճնշում գործադրելով բանակցությունների վրա, ստեղծելով դիվանագիտական ծուղակներ, սպառնալով պարտադրել դաշնագրի նախագծի պահանջները վերջնագրի լեզվով: Փաստորեն, այդ նույն օրերին Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը այն նույն վիճակում էր, որի մեջ հայտնվել էր Տրապիզոնի դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքում:

Նույն օրը՝ առավոտյան, Ալ. Խատիսյանը և Հովհ. Քաջագունին ֆոն Լոսովի հետ երկժամյա զրույցի ժամանակ վերջինիս մանրամասնորեն ներկայացրին հայության ծանր վիճակը ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում: «Լոսովն ամեն ինչ լավ հասկացավ, - գրում էր Ալ. Խատիսյանը, - և ասաց, որ այդ մասին կհայտնի իր կառավարությանը, ... սակայն արդեն 3-րդ օրն է՝ հեռագրային կապ չունի... դիտմամբ են նրան (ֆոն Լոսովին - Գ. Պ.) գրկել Բեռլինի հետ խոսելու հնարավորությունից»⁴³:

Կեսօրին ֆոն Լոսովի խորհրդով և միջնորդությամբ Ալ. Խատիսյանը և Հովհ. Քաջագունին հանդիպեցին նաև Հալիլ բեյին և Վեհիբ փաշային: Շուրջ երեք ժամ տևած զրույցի ընթացքում հիմնականում շոշափվեցին հայկական տարածքային հարցերը: Հայ պատվիրակները փորձում

⁴¹ Վ. Մինախորեան, Բաթումի խորհրդածոդովը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1936, ապրիլ, էջ 123:

⁴² Տե՛ս «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», էջ 268-269:

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 110:

Էին փոքր-ինչ մեղմել թուրքերի զավթողական ձգտումները: Սակայն ապարդյուն. Հալիլ բեյը հայտարարեց. «Իհարկե, մեր պահանջները սարսափելի են, բայց հայերի արարքներն Երևանի և Բաքվի նահանգներում ստիպում են մեզ չեզոքացնել հայերի ազդեցությունը և մասնակցությունը Անդրկովկասյան կառավարության ճակատագրում. այդպիսին է երիտթուրքական կոմիտեի վերջին որոշումը»⁴⁴: Այնուհետև նա հիշեցրեց հայ պատվիրակներին «որ այս պատերազմում (Առաջին աշխարհամարտ - Գ. Պ.) հայերը ջախջախված են Ռուսաստանի հետ միասին: Եվ դրա համար խորհուրդ ենք տալիս հայերին, որ դադարեցնեն հարձակումները և կոռեկտ պահեն իրենց»⁴⁵: Վեհիբ փաշան նաև զգուշացնում էր՝ եթե հայերը մերժեն տրամադրել Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին, ապա, միևնույնն է, ոչինչ չի կարող խանգարել իրականացնելու իրեն տրված առաջադրանքը. «Եթե ես նպատակ ունենայի գրաւել զօրքով Երևանի նահանգը, բնաւ պետք չունէի դիմել խաբէութեան, քանի որ կրնայի յայտնապէս նոյնը կատարել ուզած բոլորէին, չվախնալով, թէ պիտի հանդիպէի ունէ լուրջ դիմադրութեան... Ձեր մերժումը կը բարդէ ու կը դժուարացնէ միայն ինդիորը, բայց չի կանգնեցնէր իմ որոշումը, որովհետև եթէ դուք չհամաձայնէք յօժարական թոյլ տալ մեր զօրքի փոխադրութիւնը, այն ատեն պիտի կատարեմ ուժով, եթէ չտաք երկաթուղին, մենք կանցնենք հանդիսաւոր զօրանցքով»⁴⁶:

Ինչպէս տեսնում ենք, թուրքերը ոչ միայն անզիջում էին, այլև անթաքույց սպառնում էին հայերին ռազմական ուժով: Եվ այնուամենայնիվ Հովի. Քաջազունին ներկայացրեց հայ պատվիրակության տեսակետը. «Երբ դուք պահանջում եք Ախալքալաքը, Ախալցխան, Ալեքսանդրապոլը, Էջմիածինը և Սուրմալուն, երբ դուք պատրաստվում եք մահացու հարված հասցնել հայ ժողովրդի քաղաքական, գուցե և ֆիզիկական գոյությանը, մեր միջև չի կարող լինել ոչ մի համաձայնություն, ոչ մի հարցի շուրջ: Նախ պետք է որոշել սահմանների մասին հարցը, որի լուծումից կախված են մնացած հարցերը: Ես գիտեմ, որ մերժման դեպքում դուք կգործադրէք ուժ և դա մեզ սպառնում է պատճառել մեծ վնասներ: Բայց և այնպէս, եթե դուք չիրաժարվէք հավակնություններից, ձեր զորքերի անցման համաձայնությունը մենք չենք տա: Իմ ընկերն (Ալ. Խատիայան - Գ. Պ.) ասաց ձեզ, որ դա շատ դժվար է, ես ասում եմ, որ դա անհնար է»⁴⁷:

Նույն օրը՝ երեկոյան, տեղի ունեցավ նաև երկու պատվիրակությունների նախագահների հանդիպումը, որի ժամանակ Հալիլ բեյը դարձյալ նույն պատճառաբանությամբ համոզում էր, որ «անզիջացիներն ուժեղացել են Իրանում, հետևաբար պետք է շուտափույթ գրավեն Թավրիզը: Այդ պատճառով էլ անմիջապէս, առանց ոչ մի օր ժամանակ կորցնելու պետք է Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղով թուրքական

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 101:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թ. 13:

գորքեր ուղարկել Թավրիզ: Անդրկովկասյան կառավարությունը պետք է դա անմիջապես թույլ տա, քանի որ իրավիճակը կարող է ճգնաժամային դառնալ»⁴⁸: Ա. Չխենկելին հակադարձեց Հալիլ բեյին, որ թուրքական գորքերի տարանցման համար ճանապարհ կբացեն այն ժամանակ, երբ Թուրքիան ճանաչի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը: Այդ առնչությամբ Ալ. Խաստիսյանը գրում է. «Կարծիքն առայժմ այսպիսին է, որ եթե Գերմանիան երաշխավորում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, ապա մենք գորքերի (թուրքական - Գ. Պ.) տեղափոխության թույլտվություն կտանք: Լոսովն ինքն է այն կարծիքի, որ սկզբից պետք է լուծել տարածքային խնդիրները, հետո գորքերի տեղաշարժը թույլ տալ»⁴⁹: Հալիլ բեյը հայտարարեց, որ ինքը հապաղում է Կոստանդնուպոլսին հարցում անել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի ճանաչման մասին, քանի որ իր կառավարությունն Անդրկովկասին կներկայացնի միաժամանակ երկու վերջնագիր. առաջին՝ տարածքները զիջելու, երկրորդ՝ թուրքական գորքերի համար ճանապարհ բացելու⁵⁰:

Ուշ գիշերին Հալիլ բեյը և Ա. Չխենկելին բաժանվեցին: Վերջինս այն համոզումն ուներ, որ Անդրկովկասյան կառավարությունը կարող է թուրքական գորքերը տեղափոխելու թույլտվություն տալ միայն այն պայմանով, եթե թուրքերը հրաժարվեն տարածքային պահանջներից. երկու կողմերն էլ պարտավորվեցին հարցում անել իրենց կառավարություններին:

Մայիսի 14-ին, ի պատասխան Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության (մայիսի 13) հուշագրի, Հալիլ բեյը նույն «հիմնավորումով» Ա. Չխենկելուն ուղղված հուշագրով պահանջեց Ալեքսանդրապոլ--Ջուլֆա երկաթուղին տրամադրել թուրքական զինված ուժերին՝ տարանցելու Իրանում անգլիացիների գործողություններին հակազդելու համար⁵¹: Իրականում այդ քողարկված տարանցումը միայն պատրվակ էր ամբողջ «Հայաստանը տիրելու»⁵², ապա ճանապարհ բացելով դեպի Թիֆլիս՝ այնտեղից անցնելու և տիրելու Բաքվի նավթին և վերջնականապես թուլացնելու Գերմանիայի ազդեցությունը Անդրկովկասում և այլն:

Մայիսի 15-ին Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպանության միջոցով ֆոն Լոսովը հեռագիր հղեց Բեռլին՝ արտաքին գործերի նախարարությանը. «Չուտ հայկական տարածքներ հանդիսացող Ախալքալակի, Ալեքսանդրապոլի և Երևանի նկատմամբ Թուրքիայի չափից դուրս պահանջները ցույց են տալիս, որ նրանք ձգտում են գրավել Բրեստի դաշնագրով չնախատեսված տարածքներ՝ կողոպտել տնտեսապես եկամտաբեր Կովկասը և լիովին իրականացնել նաև հայերի բնաջնջումը Անդրկովկասում:

⁴⁸ Նույն տեղում:

⁴⁹ Նույն տեղում, թ. 111:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

⁵¹ Տե՛ս նաև շՄԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 111:

⁵² **Serpil Sürmeli**, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, s. 125.

...Երեկոյան թուրքերը վերջնագրով պահանջեցին իրենց հանձնել Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին այդ մասին նախօրոք չհայտնելով և չստանալով իմ համաձայնությունը: Ես բողոքեցի դրա դեմ: Կարևորագույն և ամենահրատապ հարցերը մեկ ժամում կարելի է կարգավորել իմ միջնորդական առաջարկի հիման վրա, որ հետևյալն է.

1. Թուրքերը պետք է Բրեստի դաշնագիրը ճանաչեն որպես հիմք,

2. Թուրքերի պահանջը զսպելու նպատակով՝ սահմանը ճշգրտելու պատրվակով Ախալցխայի մահմեդական շրջանը փոխանակել Բաթումից հյուսիս ընկած վրացական շրջանի և Կարսից արևելք գտնվող գուտ հայկական մասի հետ, որով Կարս ամրոցը կմնա թուրքերին:

Առաջարկը ընդունվելուց հետո կարող է սկսվել թուրքական գորքերի տարանցումը Կարս-Ջուլֆա երթուղով, սակայն միայն Գերմանիայի ղեկավարությամբ և երաշխիքով: Ուստի խնդրում եմ Ձեզ ուղարկել փոքր հանձնախումբ, որը կաշխատի ինձ հետ Թիֆլիսում, ինչպես նաև գերմանական գումարտակ, որը կստանանի ապահովելու Ալեքսանդրապոլից մինչև Ջուլֆա ընկած երկաթուղու կայարանների պաշտպանական և կարգապահական ծառայությունը: Դա անվերապահորեն պահանջում են կովկասցիները, քանի որ նրանք մեծ անվստահություն ունեն թուրքերի նկատմամբ: Նրանք ամենայն վճռականությամբ մերժում են թուրքական ղեկավարության ազդեցությունը Կովկասյան երկաթուղում»⁵³: Ավելորդ է ասել, որ ֆոն Լոսովը Բաթումի հաշտության խորհրդածողովում որպես Գերմանիայի ներկայացուցիչ մտահոգված էր ոչ թե հայերի և Հայաստանի հարցով, այլ իր երկրի շահերով Անդրկովկասում, չնայած երբեմն կրկնում էր այն միտքը, թե «Գերմանիան պատասխանատու լինի ունի հայկական հարցում, եւ թե անհրաժեշտ է հայերի նոր կոտորածների առաջն առնել»⁵⁴:

Ինչևէ, ֆոն Լոսովի վերը նշված այդ հեռագրին կարևորություն չտրվեց, և Գերմանիայի կառավարությունը գործնական քայլեր չձեռնարկեց թուրքական ռազմական առաջընթացը կանխելու և Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի պահանջները պահպանելու համար: Սակայն Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության հայ անդամները և հայ քաղաքական գործիչներն Անդրկովկասում ստեղծված չափազանց բարդ ու լարված ռազմաքաղաքական իրադրության պայմաններում չկարողացան արագ և ճիշտ գնահատել Գերմանիայի և նրա դաշնակից Թուրքիայի միջև խորը հակասությունների և շահերի բխումից սպասվող ոչ նպաստավոր պայմանները հայության համար: Նրանք Վրաստանի օրինակով ընդունելով գերմանական կողմնորոշումը⁵⁵՝ շարունակեցին էլ ավելի ապավինել Գերմանիայի անպտուղ

⁵³ «Deutschland und Armenien 1914-1948: Sammlung diplomatischer Aktenstücke». Herausgegeben und Eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Der Tempelverlag in Potsdam, 1919, s. 383-384.

⁵⁴ Արտ. Աբեղեան, Վրաստանի անկախութիւնը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1926, սեպտեմբեր, էջ 79:

⁵⁵ Տե՛ս նաև շՄԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 103:

աջակցությանը: Ալ. Խատիսյանի գնահատմամբ. «Այսպիսի պայմաններում մեջ, շրջապատում ամեն կողմէ թշնամիներով, մեր միակ յոյսը կը մնար գերմանացիներու միջամտութիւնը: Մենք քննութեան առնելով ստեղծուած կացութիւնը, եկանք այն եզրակացութեան, թէ ճիշդ է Հայոց Ազգային Խորհուրդի տեսակէտը. պատրաստեցինք քարտէսներ, թուական տեղեկութիւններ եւ գրաւոր զեկուցում՝ որոշելով յանձնել զանոնք զօր. Լոսովին եւ ընթացք տալ Ազգային Խորհուրդի հրահանգին անյապաղ: **Քաղաքականապէս մենք ուրիշ բան չէինք ընել, բայց եթէ կը հետեւէինք վրացիներու օրինակին**»⁵⁶ (ընդգծումը մերն է- Գ. Պ.):

Իրականում հայերի օգտին Գերմանիայի պաշտոնական և ոչ պաշտոնական նախազգուշացումները Թուրքիայի ռազմաքաղաքական դեկլարացիանը ընդամենը դիվանագիտական խաղեր էին, որոնցով փորձում էին ձերբազատվել Հայոց ցեղասպանության և հայրենագրկության մեղսակցության փաստից: Եվ պատահական չէր, որ Գերմանիան իր «Օգնության դիմաց հայկական պատվիրակություններին (Բեռլինում և այլուր - Գ. Պ.) պատասխանում էր, թէ իրենց օգնությունից առաջ հայերը պետք է հրաժարվեն Գերմանիայի մեղսակցության շուրջ ծավալած քարոզչությունից»⁵⁷: Հարկ է նշել, որ Գերմանիայի ռազմաքաղաքական դեկլարացիանը նաև անթաքույց հասկացնում էր Բաթումի և Բեռլինի հայ պատվիրակներին, որ երկրամասում ստեղծված բարդ ու հակասական իրադրության պայմաններում չեն կարող հանուն հայերի վտանգել իրենց հարաբերությունները դաշնակից Թուրքիայի հետ:

Ինչպէս վերը նշվեց, մայիսի 14-ին Հայիլ բեյը նույն «հիմնավորումով» պնդեց և պահանջեց թույլատրել Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղով գորքերի տարանցումը Իրան, սակայն այդ մասին Ա. Չխենկելին գրավոր տեղեկացվել էր հաջորդ օրը՝ մայիսի 15-ին ժամը 6-ին, երբ նախօրոք Վեհիբ փաշան երեք ժամ ժամանակ էր տվել հայկական կողմին Ալեքսանդրապոլը դատարկելու համար, սակայն առանց սպասելու պատասխանի նրանց գորքերը անցան Արփաչայը (Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրով որոշված սահմանագիծը) և հայկական ուժերի մի քանի ժամ տևած անկանոն դիմադրությունից հետո գրավեցին Ալեքսանդրապոլը և շարժվեցին դեպի Ղարաքիլիսա: Հայկական գորքերն ստիպված էղան անկանոն նահանջել. մի մասը՝ դեպի Ջաջուռ, իսկ մյուս մասը՝ երկաթուղու ուղղությամբ դեպի Արարատյան դաշտ՝ հակառակորդին թողնելով մարտական ողջ տեխնիկան և պարենը: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն հեռագիր հղեց Բաթում՝ հայ պատվիրակներին, որում մասնավորապէս ասվում էր. «Խնդրում եմ ամենքին ներկա դեպքերի և պատերազմական գործողությունների ժամանակ պաշտպանել ամբողջ Կովկասի խաղաղ ազգաբնակչությանը, ինչպէս նաև պատերազմական գործողությունների շրջանում և այլ վայրե-

⁵⁶ Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, օգոստոս, էջ 125:

⁵⁷ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

րում գտնվող հայ ժողովուրդը կոտորածներից, նաև հինավուրց պատմական Էջմիածնի վանքը ու մեր նախնիների գահը, բոլոր նվիրական հուշարձաններով պահպանել ավերումից ու թալանից»⁵⁸:

Երզնկայի, Էրզրումի, Սարիղամիշի, Բաթումի, Կարսի, Արդահանի, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի գրավումը Թուրքիայի կողմից միջազգային մի շարք նորմերի, իրավունքների ու զինադադարի պայմանների ոտնահարում էր, ինչը հանգեցրեց նաև դիվանագիտական փակուղու:

Բաթումում Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության թաթար անդամները մեծ ցնծությամբ ընդունեցին թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավումը, որը քայլ առ քայլ ճանապարհ էր բացում դեպի Բաքու: Այդ առնչությամբ թուրք հեղինակ Ս. Սյուրմելին գրում է. «Թաթարները ցանկանում էին միավորվել Թուրքիայի հետ: Նրանց համար ազգակցական կապը բոլոր տեսակի կապերից վեր էր: Բացի դրանից՝ Բաքուն գտնվում էր բոլշևիկների ձեռքում, և այդ վտանգից ազատվելու համար անհրաժեշտ էր Թուրքիայի օգնությունը»⁵⁹: Ստեղծված պայմաններում «տանջալի են նաև մեր գրույցները (Բաթումի դիվանագիտական - Գ. Պ.) կուլիսներում: Թաթարները ճզմում են մեզ Թուրքիայի սպառնալիքով»⁶⁰, - գրում է Ալ. Խատիսյանը:

Անդրկովկասյան Սեյմի Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության խմբակցության անունից Խ. Կարճիկյանը հեռագիր հղեց Բաթումում գտնվող խաղաղարար պատվիրակությանը, որ խնդրե՛ն ֆոն Լոսովին՝ միջնորդի՝ թուրքական ռազմական առաջընթացը կանգնեցնելու: Պետք էր առաջ քաշել հետևյալ երեք պահանջները. 1. գերմանացիները պաշտպանեն Ալեքսանդրապոլ - Ջուլֆա երկաթուղին, 2. հայկական զորքերը մնան իրենց դիրքերում՝ երկաթուղու երկու կողմերի վրա, 3. խաղաղարար պատվիրակության այդ երաշխիքները ստանալուց հետո կոչ հղեն ժողովրդին՝ հանգիստ մնալ իրենց տեղերում⁶¹:

Մայիսի 19-ին Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության հայ և վրացի անդամները անմիջապես դիմեցին ֆոն Լոսովին և Հալիլ բեյին՝ այդ երեք պահանջները իրագործելու խնդրանքով: Սակայն ֆոն Լոսովը հայտնեց խաղաղարար պատվիրակության անդամներին, որ վստահ չէ, որ թուրքերը կհարգեն իր միջնորդությունը, բայց և այնպես այդ մասին կտեղեկացնի նաև իր կառավարությանը: Չուշացավ նաև Հալիլ բեյի և Վեհիբ փաշայի արձագանքը. դիմելով խաղաղարար պատվիրակությանը՝ հայտնեցին, «Ի՞նչի են պետք ձեզ գերմանացիները: Մենք ինքներս կարող ենք ձեզ հետ համաձայնութեան գալ: Թող բնակչութիւնը մնայ իր տեղը»⁶²: Ինչպես երևում է, նրանց կողմից այդ պատ-

⁵⁸ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 94, թ. 23:

⁵⁹ **Serpil Sürmeli**, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, s. 125.

⁶⁰ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 111:

⁶¹ Տե՛ս **Ալ. Խատիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 57:

⁶² Նույն տեղում:

հանջները իրականացնելու որևէ երաշխիք չտրվեց, և խաղաղարար պատվիրակությունը ստիպված այլևս որևէ կոչ չուղղեց ժողովրդին: Ավելին, Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո թուրքական զորքերը շարունակեցին իրենց ռազմական գործողությունները՝ այն վերածելով թուրք-հայկական պատերազմի:

Ստեղծված չափազանց բարդ ու լարված պայմաններում Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհուրդը մայիսի 17-ին Բաթում էր գործուղել նոր պատվիրակություն (Հ. Օհանջանյան, Մ. Պապաջանյան)՝ պաշտոնապես դիմելու Գերմանիայի կառավարությանը՝ սատարելու Հայաստանին ֆոն Լոսովի միջոցով: Մայիսի 19-ին Ալ. Խատիսյանի, Հովհ. Քաջազունու և Բաթում ժամանած նոր պատվիրակության անդամների խնդրանքով ֆոն Լոսովը գրուցել էր Հալիլ բեյի հետ՝ նախ պարզաբանում ստանալու Ալեքսանդրապոլի անսպասելի հրետակոծության, այն գրավելու, ապա ներկայացված երեք պահանջներն իրականացնելու վերաբերյալ: Սակայն Հալիլ բեյը նույն պատասխանն էր տվել, ինչ օրեր առաջ ասել էր Բաթումում Ալ. Խատիսյանի և Հովհ. Քաջազունու հետ հանդիպման ժամանակ. «Հայերը պարտվել են ու պետք է հնազանդվեն: ... Հայերի գործերը շատ վատ են»⁶³:

Հայաստանի տարածքով թուրքական զորքերի առաջխաղացումը մեծ սպառնալիք էր ստեղծել նաև Վրաստանի համար, որը պահանջում էր հայ-վրացական միացյալ ճակատ կազմել՝ Թուրքիայի ռազմական առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար. «Բայց արդեն ուշ էր: Անվերջ ընդհարումների հետեւանքով, - գրում է Վ. Մինախորյանը, - հայերը այլևս հիւծուած էին: Որով՝ եթէ կարելի էր նրանց դեռ վրացական ազգային շահեր պաշտպանելու համար օգտագործել, բնաւ հնարաւոր չէր նրանց հետ քաղաքականօրէն բախտ կապել: Ահա այդպիսի պայմանական ներդաշնակ ընթացք ստացան այդ օրերին հայ-վրացական յարաբերութիւնները»⁶⁴:

Մինչդեռ Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների կուլիսներում այդ նույն օրերին ոչ միայն հայ, այլ նաև վրաց պատվիրակության անդամները հայտնվել էին փակուղու առջև, որից միայն «երկու ելք կար՝ կամ վերջ տալ դիվանագիտական խաղերին եւ խզելով յարաբերութիւնները գոնէ վերջին պահին երկրի մէջ կամք ու շարժում ստեղծել թշնամու դէմ պաշտպանելու համար, կամ զիջումների ճամբան բռնել:

Աւելորդ է ասել, որ վերջին ուղղությամբ էլ գնաց Չխենկելիի քաղաքականութիւնը, մինչեւ սպառուեցին զիջումներ անելու իրական հնարաւորութիւնները»⁶⁵: Այդ մասին է հաստատում Ա. Չխենկելիի մայիսի 18-ի նամակը՝ ուղղված Հալիլ բեյին. «Անդրկովկասի հանրապետության պատվիրակությունը անհրաժեշտ է համարել որքան կարելի է թեթևաց-

⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 111:

⁶⁴ Վ. Մինախորեան, Բաթումի խորհրդածողովը, էջ 127:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 128:

նել ստեղծված լուրջ կացությունը և ձեռք է առել միջոցներ, որպեսզի **թուրքական զորքերի Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղով Իրան տեղի ունենալիք փոխադրումը արգելքների չհանդիպի»**⁶⁶ (ընդգծումը մերն է - Գ. Պ.): Իրողությունն այն էր, որ այդ զիջումներն իրականացվեցին հայկական տարածքների և Ալեքսանդրապոլ – Ջուլֆա երկաթուղու հաշվին: Ի դեպ, թուրքերը, օգտվելով հայ – վրացական միացյալ ճակատ ստեղծելու անհնարինությունից (թուրքերին հայտնի էր, որ վրացիները ի վիճակի չեն պատերազմ մղելու) և ռազմաճակատի անպաշտպանությունից, իրենց գործառնաբերով լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսեցին Սարդարապատի, Ղարաքիլիսայի և Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ, որտեղ դրսևորվեցին օսմանյան թուրքերի դեմ մեն-մենակ մնացած հայ ժողովրդի միասնական կամքը և հայկական զինված ուժերի հերոսամարտերը:

Մայիսի 19-ին ֆոն Լոսովին ուղղված՝ Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության միջնորդության առաջարկի պաշտոնական գրավոր պատասխանը ի վերջո տրվեց հինգ օր անց՝ մայիսի 24-ին: Այդ գրությամբ ֆոն Լոսովը տեղեկացրեց խաղաղարար պատվիրակության նախագահ Ա. Չխենկելիին, որ Հալիլ բեյը մերժել է իր միջնորդությունը⁶⁷: Իսկ հաջորդ օրը (մայիսի 25-ին) նա գրավոր հայտնեց նույն Ա. Չխենկելիին, որ հրաժարվում է իր հետագա մասնակցությունից Բաթումի դիվանագիտական բանակցություններին՝ տալով հետևյալ պարզաբանումը. «Պատիվ ունեմ հայտնելու Ձեզ, որ ես ստացել եմ հավաստի տեղեկություններ, որոնց համաձայն՝ Անդրկովկասյան հանրապետությունը և Անդրկովկասյան կառավարությունը գտնվում են քայքայման շրջանում: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, որ չէր նախատեսված, ինչպես նաև այն, որ ես անհրաժեշտ լիազորություններ չունեմ Անդրկովկասյան համադաշնության լուծման պարագայում շարունակելու բանակցությունները, քանի որ ինձ լիազորություններ էին տրված Անդրկովկասյան կառավարության հետ բանակցելու հիմքերով, ես պետք է խնդրեմ նոր հրահանգներ, և այդ առթիվ անհրաժեշտ է, որ անձամբ հարաբերության մեջ մտնեմ գերմանական համապասխան իշխանությունների հետ: Որպեսզի զուր ժամանակ չկորցնեմ, ես որոշեցի այս երեկոյան մեկնել Բաթումից «Միննա Հորն» գերմանական շոգենավով»⁶⁸: Մեղմ ասած, ֆոն Լոսովի պարզաբանումը ընդամենը դիվանագիտական խաղ էր: Նրան վաղուց հայտնի էր, որ Անդրկովկասյան հանրապետությունը արհեստածին է և չի կարող երկար գոյատևել: Մինչդեռ վրաց և գերմանացի դիվանագետները, ելնելով երկրամասում իրենց ռազմաքաղաքական, առևտրատնտեսական, անվտանգության և այլ շահերից, գաղտնի նախապատրաստեցին անկախ Անդրկովկասյան հանրապետության վերջնական կազմալուծումը:

⁶⁶ «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», с. 286:

⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 306:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 307:

Բանն այն էր, որ նախապես համաձայնեցված և ստորագրելու պատրաստ գերմանա-վրացական մի քանի գաղտնի փոխշահավետ համաձայնագրերի նախագծեր իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր, որ Վրաստանը նախապես հռչակվեր առանձին անկախ պետություն: Եվ պատահական չէր, որ ֆոն Լոտովը, Ա. Չխենկելիին հանձնելով իր գրավոր պարզաբանումը, նույն օրը երեկոյան (մայիս 25) Բաթումից գաղտնի մեկնեց Փոթի՝ պաշտոնապես ստորագրելու այդ համաձայնագրերի նախագծերը: Փաստորեն, դրանով գերմանական զինվորների ներկայությունը ապահովում էր Վրաստանի պաշտպանությունը, երկաթուղիների վերահսկողությունը և նրա սահմանների անվտանգությունը թուրքական ոսնձգություններից: Իսկ Գերմանիան, համաձայն տնտեսական մի քանի համաձայնագրերի, իրավունք էր ստանում շահագործելու Վրաստանի բնական հարստությունները⁶⁹: Այդ իրադարձությունների առնչությամբ Ջ. Ավալովը հավաստում է. «Արդեն անկարելի էր դառնում Անդրկովկասյան միացյալ արտաքին քաղաքականությունը: Ուստի և նրա ամեն մեկ մասը պարտավոր էր առանձնաբար մտածել իր մասին: Մենք Բաթում եկանք այն վստահությամբ, որ Վրաստանը պատրաստ էր այդ քայլին: Իսկ որ նա պարտավոր էր գործել ինքնուրույնաբար, դա վերջնականապես պարզվեց այն բանից հետո, երբ թուրքերը գրավեցին Վրաստանի մուսուլմանաբնակ մասերը: Թուրքերին մենք ուժով դուրս քշել չէինք կարող: Միակ ելքը մնում էր գերմանական քաղաքականությունը: Իսկ դրա համար էլ անհրաժեշտ էր, որ հանդես գար անկախ Վրաստանը. համաձայնություն Գերմանիայի հետ և գերմանական որոշ աջակցություն: Օրվա գործնական վիճակը հարցը ստիպում է դնել այդպես: Այդ էր օրվա պահանջը: Ամենից առաջ, հենվելով Գերմանիայի վրա, պաշտպանվել թուրքերից և կազմակերպվել: ... Գերմանական պատվիրակության անդամների հետ ունեցած սրտաբաց զրույցների ժամանակ պատրաստվեց Վրաստանի արդեն պարզորոշ դիրքը. ի նախատեսություն Անդրկովկասյան միության անխուսափելի քայքայման: Միայն մի քանի մարդ իրագեկ էր այս գաղտնիքին»⁷⁰: Այդ հարցը թաքուն պահվեց Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության հայ անդամներից:

Մայիսի 25-ին Բաթում էր ժամանել Վրաստանի ազգային խորհրդի նախագահ Նոյ ժորդանիան՝ Վրաստանի անկախության հռչակման շուրջը խորհրդակցելու Ա. Չխենկելիի հետ: Այստեղ էլ տեղի ունեցավ նրա, գեներալ Օդիշելիձեի, Հովհ. Քաջագունու և Ալ. Խատիսյանի հանդիպումը: «Ժորդանիան պատմեց Թիֆլիսի մեջ իշխող տրամադրություններու մասին, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - հաղորդեց, որ հայերը կը շարունակեն պատերազմիլ թուրքերու հետ, որ թուրքերը սանձարձակօրէն կը շարունակեն իրենց առաջխաղացքը, եւ յայտնեց թէ

⁶⁹ Ст' у ПГ ВА, ф. 39720, оп. 1, д. 49, л. 5:

⁷⁰ Авалов З., նշվ. աշխ., էջ 55-56:

այդպիսի պայմաններու մէջ վրացիներուն ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ յայտարարել Վրաստանի անկախութիւնը:

- Ինչպէ՞ս, բացազանչեցի ես. չէ՞ որ մենք ու դուք միասին պատերազմի մէջ ենք, ընդհանուր պատերազմի մէջ ընդհանուր թշնամիին դէմ: Ինչպէ՞ս կարող էք լքել մեզ, երբ մենք դեռ արիւն կը թափենք: Մի-թէ՞ ազնիւ բան է այս:

- Ազնիւ բան է այն, ինչ օգտակար է ժողովուրդին, - պատասխանեց Ժորտանիան:

- Այո՛, ըսի ես, իսկ մե՞նք:

- Մենք չենք կարող խեղդուել ձեզ հետ միասին, - պատասխանեց Ժորտանիան: Մեր ժողովուրդը կուզէ փրկել այն ինչ որ կարող է: Դուք ալ պարտաւոր էք համաձայնութեան լեզու մը գտնել թուրքերուն հետ: Ուրիշ ելք չունիք»⁷¹:

Այսպիսով, դժվար չէ նկատել, թէ ինչու Բաթումի թուրք-անդրկովկասյան դիվանագիտական բանակցությունների ընթացքում Վրաստանի և Գերմանիայի պատվիրակությունների կողմից ի սկզբանէ նախապատրաստվում էր առանց այն էլ ջլատված Անդրկովկասյան անկախ հանրապետության վերջնական կազմալուծման գործընթացը: Վերջապէս, մայիսի 26-ի կեսօրին ժամը 3-ին, Թիֆլիսի քաղաքային վարչության սրահում Անդրկովկասյան Մեյմը իր արտակարգ և վերջին նիստում Բաթումի դիվանագիտական բանակցությունների հաշվետվությունը ներկայացնելուց հետո ձայների ճնշող մեծամասնությամբ ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Նկատի ունենալով, որ պատերազմի ու խաղաղության հարցում ի հայտ են եկել արմատական տարաձայնություններ Անդրկովկասի անկախ հանրապետությունը կազմող ժողովուրդների միջև, և դրանով իսկ անհնար է դարձել Անդրկովկասի անունից խոսող մեկ հեղինակավոր իշխանության հանդէս գալը, Մեյմը հաստատում է Անդրկովկասի (դաշնության) կազմալուծումը և վայր է դնում իր լիազորությունները»⁷²: Փաստորէն, Վրաստանը անկախ հռչակելու լուրը արագացրեց վերջնագրի ներկայացումը⁷³: Նույն օրը՝ երեկոյան ժամը 9-ին, թուրքական պատվիրակության նախագահ Հալիլ բեյը Ա. Չիենկելիին ներկայացրեց վերջնագիր՝ երեք օրվա ընթացքում իր պայմանները (լիովին ընդունել Բաթումում մայիսի 11-ին Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության ներկայացրած թուրքական պայմանները) ընդունելու կամ մերժելու վերաբերյալ, այն դեպքում, երբ Մեյմը ընդամենը չորս ժամ առաջ կազմալուծվել էր, և այլևս անկախ Անդրկովկասյան հանրապետությունը գոյություն չունէր: Իսկ Վրաստանն էլ գերմանական պատվիրակության հետ գաղտնի համաձայնությամբ նույն սրահում մեծ հանդիսավորությամբ հռչակել էր իր

⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 111: Տե՛ս նաև՝ Ալ. Խատիսեան, նշվ. աշխ., էջ 65:

⁷² «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии», с. 330.

⁷³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 113:

անկախությունը⁷⁴: Ինչպես վերը նշվեց, Անդրկովկասյան հանրապետության կազմալուծումը և Վրաստանի անկախության հռչակումն իրականացվեցին նպաստավոր այն պահին, երբ Վրաստանի ու Գերմանիայի միջև արդեն պատրաստ էին Փոթիում ստորագրելու փոխշահավետ մի քանի ռազմաքաղաքական, տնտեսական, առևտրային, ֆինանսական, անվտանգային և այլ գաղտնի համաձայնագրերի նախագծեր⁷⁵:

Մայիսի 28-ին, մուսուլմանների ազգային խորհուրդը, հիմք ընդունելով Անդրկովկաս ներխուժած ցեղակից Թուրքիայի անվերապահ աջակցությունն ու հովանավորությունը, հռչակեց «Արևելակովկասյան Մուսուլմանական Հանրապետության» անկախության մասին, որը հենց այդ ժամանակ **թուրքերի կողմից առաջին անգամ կոչվեց «Ադրբեջան»**⁷⁶:

Ի դեպ, Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության թաթար անդամները դիմել էին Հալիլ բեյին հետևյալ խնդրանքով. **«Հարգարժան պարոն, մեր ժողովուրդն անկախություն չի ուզում, մենք էլ չենք ուզում: Մենք ցանկանում ենք Օսմանյան պետության մի մաս կազմել»**⁷⁷ (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ):

Այդ հանդիպման մասնակից Նաֆի Քեյքուրունը (հետագայում՝ 1918-1920 թթ., Ադրբեջանի Հանրապետության ազգային անվտանգության տնօրեն) գրում է, որ Հալիլ բեյը այդ պահանջին պատասխանեց հետևյալը. **«Մենք մեր սվինը հասցրեցինք Կովկաս: Եթե դուք նույնիսկ չցանկանայիք միանալ մեզ, մենք ձեզ մեր սվինի ուժով կստիպեինք միանալ մեզ: Սակայն դրա հնարավորությունը չկա: Մեր միավորումը չեն ընդունի ո՛չ թշնամի (- Ռուսաստան – Գ. Պ.), ո՛չ էլ բարեկամ (Գերմանիա – Գ. Պ.) պետությունները: Մենք ձեզ օգնում ենք և կշարունակենք օգնել: Անհրաժեշտ քանակությամբ զորք կուղարկենք, որ դուք անկախանաք և անկախ ապրեք: Բազմակողմանի աջակցություն կցուցաբերենք ձեզ: Մեր հայրենիքի պես կպաշտպանենք նաև ձեր հայրենիքը: Վերադարձեք ձեր տները և պաշտպանեք հռչակվելիք ձեր անկախությունը»**⁷⁸ (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ):

Մայիսի 30-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհուրդը իրեն հայտարարեց հայկական գավառների գերագույն և միակ իշխանություն (մայիսի 31-ին այն հրապարակվեց մամուլում)՝ դնելով ազգային անկախ պետականության շինարարության հիմքը: Անդրկովկասյան Սեյմի կազմալուծումից հետո դադարեցվեցին նաև հաշտության խաղաղարար պատվիրակության լիազորությունները, և նախկին անկախ Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության անդամները Բաթումից վերադարձան Թիֆլիս⁷⁹:

⁷⁴ Տե՛ս **Авалов З.**, նշվ. աշխ., էջ 56-62:

⁷⁵ Տե՛ս РГ ВА, ф. 39720, оп. 1, д. 49, л. 1-4:

⁷⁶ Տե՛ս **Ա. Միմոնյան**, Զանգեզուրի գոյապայքարը 1917-1920 թթ., Եր., 2017, էջ 78:

⁷⁷ **Naki Keykurun**, Azerbaycan istiklal mücadelesinden hatıralar (1905-1920), İstanbul, 1998, s. 111.

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 112:

⁷⁹ Տե՛ս «Հորիզոն» լրագիր, Թիֆլիս, 28 մայիսի 1918 թ.:

Բանալի բառեր – գերմանական պատվիրակություն, թուրքական պատվիրակություն, անդրկովկասյան պատվիրակություններ, Ռուսաստան, Բաթումի դիվանագիտական բանակցություններ, Անդրկովկաս, կազմալուծում, անկախ պետություն

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН – Дипломатические переговоры в Батуми: распад Закавказского государства. Создание трёх независимых республик (май 1918 г.). – На переговорах в Батуми стало ясно, что турецкая сторона отказывается вести переговоры на основе Брест-Литовского мирного договора и выдвинула новые, более серьёзные территориальные требования к Закавказью и, в частности, к Армении. Через Южный Кавказ Турция стремилась проложить путь к тюркоязычным областям Центральной Азии. Эта цель противоречила геополитическим и экономическим интересам её союзника, Германии. В ходе турецко-закавказских переговоров делегации Грузии и Германии изначально готовили почву для демонтажа и без того разобщённой Закавказской федерации. В полдень 26 мая Закавказский сейм принял решение о её расформировании. В тот же день Грузия провозгласила свою независимость. 28 мая Национальный совет мусульман по требованию соплеменной Турции сделал то же самое; кавказские татары обратились к турецкой делегации с просьбой способствовать их вхождению в состав Турции, но получили отказ. 30 мая Национальный (центральный) совет армян объявил себя верховной и единственной властью в армянских провинциях.

Ключевые слова: немецкая делегация, турецкая делегация, Батумские дипломатические переговоры, дезорганизация, независимое государство

GEGAM PETROSYAN – Diplomatic Negotiations in Batumi. The Collapse of the Transcaucasian State. The Creation of Three Independent Republics (May 1918). – The article deals with the issues of diplomatic negotiations in Batumi and the dismantling of the Transcaucasian state, as well as the creation of three independent republics. In Batumi, it became clear that the Turkish side abandoned its previous position on negotiating on the basis of the Treaty of Brest-Litovsk and put forward new, more serious territorial demands for the whole of the Caucasus and Armenia in particular. Through Transcaucasia, Turkey sought to pave the way for the Turkic-speaking regions of Central Asia. Such aspirations of Turkey contradicted the geopolitical and economic interests in the South Caucasus of its ally Germany. During the Turkish-Transcaucasian diplomatic negotiations in Batumi, the delegations of Georgia and Germany initially prepared the ground for the final disintegration of the already disconnected independent Transcaucasian republic. Finally, at noon on May 26, the Transcaucasian Seim decided to disband it. In the evening of the same day, the head of the Turkish delegation Khalil-bey presented an ultimatum, and four hours earlier Georgia proclaimed its independence. On May 28, the National Council of Muslims proclaimed independence at the request of tribal Turkey (the Caucasian Tatars appealed to the Turkish delegation with a request to facilitate their entry into Turkey, but the request was rejected ...). On May 30, the National (Central) Council of Armenians declared itself the supreme and sole authority in the Armenian provinces.

Key words: German delegation, Turkish delegation, Transcaucasian delegations, Russia, Batumi diplomatic negotiations, Transcaucasia, disorganization, independent state